

**VPN ҚЫЗМЕТІ – ИНТЕРНЕТКЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ
ЖӘНЕ ЖЕЛІДЕГІ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚҰРАЛЫ**

Н. Қахабаева

M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Аңдатпа

Деректерді шифрлаудың жаңа технологияларының дамуы және Интернетке анонимді қосылу мүмкіндігі осы технологияларды реттеу қажеттілігі туралы сұрақты тудырады. Осыған байланысты, Интернетке шифрланған анонимді қол жеткізу құралы болып табылатын VPN қызметтерін [1] реттеу мәселесі де назардан тыс қалмайды. Бір жағынан, VPN қызметтерін пайдалануды құқықтық реттеу ақпараттық қауіпсіздік және киберқылмыспен күрес қажеттілігі туралы дәлелдермен негізделеді. Екінші жағынан, бұл саланы реттеудің бұрыс әдістері мен тетіктерін пайдалану азаматтардың Интернетке қол жеткізу және Интернеттегі құқықтарын негізсіз шектеуге әкелуі мүмкін. Мақалада Интернетке қол жеткізу құқығын, желідегі құқықтарды жүзеге асыру құралы ретінде VPN қызметінің орны мен рөлі және оның Қазақстанда қолданылуын реттеу мәселелері қарастырылған. Зерттеу Қазақстан Республикасының аумағында VPN қызметтерін пайдалануды шектеуге бағытталған мемлекеттік шаралар мәселесін де қамтиды.

Кілт сөздер: VPN қызметі, интернет, құқық, заң, реттеу, шектеу, қауіпсіздік, цифрлық еркіндік, ақпаратқа қол жеткізу

Кіріспе

Деректерді шифрлаудың жаңа технологияларын және интернет желісіне жасырын қосылу мүмкіндіктерін дамыту көрсетілген технологияларды реттеу қажеттілігі туралы мәселенің туындауына әкеліп соқтырады. Осыған байланысты, Интернет желісіне шын мәнінде шифрланған анонимді қолжетімділік құралы болып табылатын VPN-сервистерді реттеу мәселесі шетте қалмайды. Бір жағынан, VPN қызметтерін пайдалануды құқықтық реттеу қауіпсіздік пен киберқылмысқа қарсы тұру тұрғысынан негізделген. Екінші жағынан, осы саланы реттеудің дұрыс емес әдістері мен тетіктерін пайдалану азаматтардың Интернет желісіне қол жеткізу құқықтарын негізсіз шектеуге алып келуі мүмкін. Осы мақаланың мақсаты Интернет желісіне қол жеткізу құралы ретінде Қазақстандағы VPN-сервистердің орны мен рөлін анықтау болып табылады. Мақала құрылымы екі бөлімнен тұрады:

1) Азаматтардың Интернет желісіне қол жеткізу құқығын, сондай-ақ цифрлық құқықтары мен бостандықтарын іске асыру құралы;

2) VPN қызметтерін пайдалану және пайдалануды шектеу мәселелері.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы азаматтарының VPN-сервистерді пайдалану мәселесі қарастырылады, алайда коммерциялық ұйымдардың виртуалды жеке желі технологияларын пайдалану мәселесі қарастырылмайды.

Азаматтардың Интернет желісіне қол жеткізу құқығын, сондай-ақ цифрлық құқықтары мен бостандықтарын іске асыру құралы

VPN-сервис заманауи техникалық құрал ретінде пайдаланушының желідегі деректерінің анонимділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында құрылғанынан басқа, қазіргі уақытта Интернет желісіне қолжетімділік, яғни ақпаратқа қолжетімділік құралына айналды. БҰҰ Бас Ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсандағы 217 А (III) резолюциясымен қабылданған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабында әрбір адамның наным-сенім бостандығы мен оларды еркін білдіру құқығы оларды кедергісіз ұстану бостандығын, сондай-ақ мемлекеттік шекараларға қарамастан, кез келген құралдармен ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату бостандығын қамтитыны айтылған [2]. Сондай-ақ, бұл постулат БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің Интернет желісіне қол жеткізу құқығын адамның ажырамас құқығы деп таныған қарарында көрініс тапты [3]. VPN қызметі – қызмет пайдаланушысы Интернетке қол жеткізетін және ол үшін құпиялылық пен анонимділік қамтамасыз етілетін құрал. Көбінесе, VPN-сервистерді еліміздің азаматтары Қазақстанда осы қолжетімділік шектелген не ұсынылатын интернеттің жылдамдығы веб-бетті жүктеу үшін жеткіліксіз болып табылған кезде ғана Интернет желісіне қол жеткізу мақсатында пайдаланады. Мұндай жағдайлардың мысалы ретінде ел басшылығымен интернет жылдамдығының төмендетуі немесе азаматтардың митингілер, ереуілдер өткізуі кезінде оның толық өшірілуі болып табылады. Әрине, мұндай жағдайларда VPN қызметтері ұсынатын шифрлау және анонимділік олардың қызметтерін пайдаланудың негізгі мақсаты емес. Бұл құқықты үкімет шектеген кезде Интернет желісіне қол жеткізу маңызды болып табылады. Басқа жағдайларда, пайдаланушының мақсаты жеке құпиялылық пен цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шараларын қабылдау болып табылады.

Бұл сұрақ бойынша шетелдің техникалық мамандардың пікірлері назар аударуға тұрарлық. Мәселен, бір маман VPN – бұл жай ғана құрал екенін және пайдаланушылар онымен не істейтіні өзге сұрақ екенін түсіну керек деп көрсетеді. Мысалы, VPN-сервистердің көмегімен кейбір жосықсыз пайдаланушылар файлдарды заңсыз алмасуды

жүзеге асыра алады, тыйым салынған материалдарға қол жеткізе алады, кибер қудалаумен айналысады, хакерлік әрекеттер жасай алады. Алайда, бұл VPN қызметін шектеуге негіз бола алмайды, өйткені оның жұмысы мен қолданылуын шектеу ас үй пышағына тыйым салуға ұқсас. Ас үй пышағы сияқты, VPN қызметтері заңсыз әрекеттерді жүзеге асыру үшін жасалмайды [4]. Бұдан басқа, VPN-сервистердің қосымшаларын пайдалану шарттарында пайдаланушының авторлық құқықты сақтау бойынша міндеттері, сондай-ақ бұзу әрекеттерін, хакерлік әрекеттерді жасауды және тыйым салынған ақпаратты таратуды болдырмау бойынша шектеулер бар. Бұл сұрақ екінші бөлімде толығырақ қарастырылады.

Сонымен, VPN қызметтерінде көптеген негізгі функциялар бар: анонимділік, қауіпсіздік, жылдамдық және тұрақтылық, орналасудың өзгеруі, P2P және торрентті қолдау, клиенттерге қызмет көрсету. Интернет желісіне қол жеткізу тақырыбына қатысты жылдамдық пен тұрақтылық функциясын бөлек қарастырайық. Интернет қатты цензураға ұшыраған елдің шектеулерін айналып өту үшін, кейбір әзірлеушілер желілік брандмауэр сияқты кейбір интернет шектеулерін айналып өтуге көмектесетін серверлерді қолданады [5]. Осылайша, пайдаланушының барлық интернет-трафигі VPN сервері арқылы өтеді. Айта кету керек, виртуалды жеке желі Интернет сияқты басқа желінің үстінде жасалады және үкімет Интернет пен байланысты толығымен өшірген жағдайда, біздің еліміз үшін өткен қайғылы күндердегідей, тіпті VPN арқылы Интернетке қол жеткізу қызметтерін алу мүмкін емес.

Біздің еліміздің азаматтары үшін VPN-сервис бірінші кезекте Интернет желісіне қолжетімділік құралы болып табылатындығын растаудың дәлелі ретінде 2022 жылдың басында Қазақстан VPN-ді жүктеу бойынша әлемде жетінші орынға ие болу жайтын келтіруге болады. [Top10VPN](#) сайтының деректеріне сәйкес 2022 жылғы 5 қаңтарда Қазақстанда үкіметке қарсы басталған наразылықтар аясында VPN-ге сұраныс алдыңғы 30 күндегі орташа күнделікті көрсеткішпен салыстырғанда 3,405%-ға артты [6]. Әрине, сұраныс биліктің Интернетке қол жеткізуді шектеуінен туындады, содан кейін елдегі тәртіпсіздіктер террористік сипатқа ие болған кезде Интернет және тіпті байланыс мүлдем өшірілді. Азаматтардың Интернетке VPN қызметтері арқылы қосылғысы келетіні табиғи нәрсе – адамдар әлемде не болып жатқанын, одан бетер өз елімізде не болып жатқанын білгісі келеді. . Бұл жағдайда Интернет сыртқы әлемге терезе, ақпаратқа қол жетімділік ретінде әрекет етеді. Дәл осы күндері ақпарат пен жаңалықтар көзі ретінде Интернетке қол

жеткізу азаматтар үшін өте маңызды болды, өйткені азаматтар елде не болып жатқанын түсінбеді. Мұндай жағдайларда VPN қызметтері Интернетке кіру құқығын жүзеге асырудың жалғыз тәсілі болып табылады.

Интернет желісіне қолжетімділік мәселесі бойынша мемлекеттің цензорлық саясатты жүргізу тақырыбын жалғастыру үшін VPN-сервистер қолжетімділікті ұсынумен қатар, желіде цифрлық құқықтарды іске асыру құралы болып табылатынын атап өткім келеді. Мысалы, осындай құқықтардың бірі – БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесі мойындаған шифрлау мен анонимділікті пайдалану құқығы [7]. Бұл құқықтар жеке өмірге, сондай-ақ сенім бостандығына құқықтармен тығыз байланысты. Бұл тұрғыда, сондай-ақ, Интернет желісінде анонимдік және шифрлау құқығы пайдаланушыға өзінің сенімдері үшін немесе билікті сынағаны үшін қудалаудан өзін қорғауға мүмкіндік беретінін атап өту қажет. Бұл жағдайда, VPN пайдаланушының жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы болып табылады.

Қазақстандағы дербес деректерді анонимизациялауға тыйым салудың жарқын мысалы Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңының 36-бабының 5-1-тармағының 1, 2 абзацы болып табылады. Оған сәйкес, жалпыға қолжетімді электрондық ақпараттық ресурстың меншік иесінің немесе иеленушісінің Интернетте пайдаланушының ақпаратты орналастыруы бойынша қызметтер көрсетуі "электрондық үкімет" порталында сәйкестендіре отырып, жазбаша (оның ішінде электрондық) нысанда жасалатын келісім негізінде немесе келісім жасасу үшін бір реттік парольды қамтитын қысқа мәтіндік хабар жібере отырып, пайдаланушының жалпыға қолжетімді электрондық ақпараттық ресурста тіркелген ұялы байланысының абоненттік нөмірін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Пайдаланушының ақпаратты орналастыруы өзінің атынан немесе бүркеншік аты (ойдан шығарылған аты) арқылы жүзеге асырылады. Дербес деректерді иесіздендіру келісімде айқындалатын негізде және тәртіппен жүзеге асырылады [8]. Жоғарыда көрсетілген нормаға сәйкес, пайдаланушы пайдалану мүмкіндігін алу үшін, сондай-ақ ақпараттық электрондық ресурста пікір қалдыру мақсатында өзінің дербес деректерін енгізеді, оларды SMS арқылы растайды. Сонымен қатар, ақпарат саласындағы уәкілетті орган интернет-ресурстардың иелерін 2018 жылғы наурыздың соңына дейін анонимді пікірлерді жоюдың қажетті тетігін құруды міндеттеді [9]. Бұл жайт азаматтың онлайн-анонимдік құқығын іске асыруды қамтамасыз етуге толық қайшы болып табылады. Бұл тұрғыда VPN қызметі тағы

да адам құқығын жүзеге асыру құралы ретінде әрекет етеді, бірақ, бұл жағдайда анонимділікке құқығын іске асырады.

Қазақстан Республикасы азаматтарының VPN-сервистер қызметтерін пайдалану мәселесін зерттеу барасында, көп жағдайда сервисті қолдану Интернетке қол жеткізу мақсатындағы қолданыс болып табылады деп толық сеніммен айтуға болады. Бұған ел билігінің Интернет желісіне қол жеткізуді заңсыз шектеуі ықпал етеді. Нәтижесінде, мемлекет Интернетті бұғаттау бойынша шаралар қабылдап жатқанда, VPN-сервистер сияқты техникалық құралдар әрқашан Интернет желісіне қол жеткізу құралдары ретінде әрекет ететін болады. Сондықтан қатаң цензура саясаты бар елдер көбінесе VPN қызметтерінің жұмысын заңнамалық реттеу шараларын қабылдайды.

VPN-сервистер қызметінің жұмысын және пайдалануды шектеу мәселелері

VPN қызметтерін пайдалануды бақылау және олардың жұмысын шектеу саясатын жүргізу биліктің қатаң цензура мен азаматтардың сыртқы әлемге кіруіне кедергі жасауды қалауы екені анық. Қазақстан Республикасының кейбір құқықтық актілерінде IP VPN[10] және VPN[11]. түсінігі болғанымен, біздің еліміздің заңнамасында VPN-сервистерді пайдаланудың нақты құқықтық нормалары мен ережелері реттелмеген. Алайда, Однако, Қазақстан Республикасының «Байланыс туралы» Заңында заңды күшіне енген сот шешімінде немесе Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізу мақсатында байланыс желілерінің және (немесе) құралдарының жұмысына, байланыс қызметтерін көрсетуге, интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуге тыйым салынады деген норма бар (Заңның 41-1-бабының 1-3-тармағы) [12]. Бұл норманы іске асырудың қиындығы – елде әлі күнге дейін тыйым салынған ақпараттың тізімі жоқтың қасы. Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілген норма азаматтың Интернет желісіне қол жеткізу құқығын, сондай-ақ шифрлауды және анонимділікті пайдалану құқығын пайдалана алатындығын жоққа шығармайды. БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің отырысына ұсынылған Қазақстан Республикасы Үкіметінің ақпаратына сәйкес ұлттық заңнамада шифрлау құралын жеке мақсатта пайдалануға тыйым салмайды [13].

Осыған қарамастан, бірнеше жылдан бері мемлекет VPN қызметтерін пайдалануды заңнамалық түрде шектеуге тырысуда. Аталған жайттың айқын мысалы Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі

министрлігінің Қазақстан Республикасының «Байланыс туралы» Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заң жобасын ұсынуы болып табылады. Бірнеше жыл бұрын бұны реттеу мәселесі тек талқыланып, заңнамаға түзетулер қарастырылмаған. Құқық саласындағы сарапшылар VPN қызметтерінің жұмысын шектеу мен бұғаттауды қоғам теріс жолмен қабылдауы мүмкін деп түсіндірді. Сол кезде бұл сұрақ қарастырылмаған болатын. Бүгінде, шамасы, көрші мемлекеттердің тәжірибесіне сүйене отырып, үкімет сөзден іс-әрекетке көшті. Қытайда, Ресейде, Беларусьта, Солтүстік Кореяда, Түркіменстанда, Угандада, Иракта, Түркияда, БАӘ-де, Оманда VPN қызметтерін пайдалануға және пайдалануға толық немесе қатаң реттелетін тыйымдар салынады.

VPN-сервистердің жұмысын және пайдаланылуын бақылау қажеттілігінің негізгі дәлелі ретінде «ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету» қағидаты ұсынылды. Сонымен қатар, заң жобасында көзделген реттеу тетігінде авторитарлық бақылау белгілері бар. Мысалы, жобада уәкілетті орган белгілеген тәртіппен ел аумағында VPN-сервисті міндетті түрде тіркеу қажеттілігі және көрсетілген талапты сақтамаған жағдайда сервис жұмысына тыйым салу туралы көрсетіледі [14]. Цензураның жоғары деңгейі басым бірқатар елдерде виртуалды жеке желі технологияларын пайдалануға қатысты осындай шектеу шаралары қолданылуда. Мысалы, жобаның тұжырымдамасына сәйкес міндетті тіркеу туралы ереже Қазақстан Республикасының заңды күшіне енген сот актілерімен немесе заңдарымен таратуға тыйым салынған немесе өзгеше түрде шектелген ақпараттың Қазақстан Республикасының телекоммуникация желілері арқылы таралуына жол бермеу мақсатында енгізіледі. Алайда, бұл өз кезегінде құқықтарды негізсіз шектеу, әзірлеушіге жоғары талаптар қою сияқты тәуекелдерді тудырады [15].

Бұдан әрі, жобада уәкілетті орган айқындайтын тәртіппен тіркелмеген интернеттегі виртуалды жеке желілердің жұмысына, сондай-ақ тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізудің аппараттық және (немесе) бағдарламалық құралдарын пайдалануға тыйым салынады деп көрсетілген. Алайда, жоғарыда айтылғандай, тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізу бойынша шектеулерді анықтайтын норма Қазақстан Республикасының «Байланыс туралы» Заңында қарастырылған. Бұл жағдайда, үкімет бірінші кезекте Қазақстан Республикасының аумағында тыйым салынған ақпараттың тізбесін тұжырымдау қажет деп ойлаймыз. Сонымен бірге, автор жоғарыда аталған нормаларды мұндай тұжырымдамада енгізудің негізгі себебі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуден туындамайтынын

түсінеді. Бұл жағдайда автор техникалық маманның «көп жағдайда тыйым салу үкіметтің бақылау үшін немесе сыртқы әлемге кіруге кедергі келтіргісі келетіндігі анық. Мұндай жағдайларда тыйым салу мәртебесі (толық немесе қатаң реттелетін) іс жүзінде маңызды емес, бірақ оның уәжі маңызды. Себебі, VPN-ге тыйым салудың нақты заңды себебі жоқ – ол жай ғана құрал» [16].

Сонымен қатар, VPN-сервистер қосымшаларын пайдалану шарттарында әдетте қажетті қауіпсіздік шаралары көзделетінін атап өту қажет. Мысалы, "Thunder VPN" қосымшасын пайдалану саясатында пайдаланушының есептік жазбасын тоқтатуға негіз бар. Мәселен, бұндай негіздердің ішіне осындай жағдайлар жатады: қызмет арқылы кез-келген заңсыз контентті соның ішінде балалар порнографиясымен шектелмей, электрондық пошта, біррангты файл алмасу немесе басқа электрондық байланыс арнасы арқылы жіберу, беру немесе алу; авторлық құқықпен немесе кез-келген басқа меншік құқығымен қорғалған кез-келген контентті жеке меншік контент иесінің рұқсатынсыз жүктеу, орналастыру, ойнату немесе тарату; кез-келген басқа абоненттің қызметті пайдалануын немесе пайдалануын шектейтін немесе оған кедергі келтіретін кез-келген әрекетке қатысу; тиісті авторизациясыз есептеу құрылғыларына кіруге, зондтауға немесе қосылуға тырысу (яғни, бұзудың кез-келген түрі); қызмет арқылы кез-келген заңсыз, зиянды, қауіп төндіретін, қорлайтын, жеккөрушілік тудыратын, нәсілдік, этникалық немесе басқа да жағымсыз материалдарды, соның ішінде, бірақ олармен шектелмей, азаматтық жауапкершілікке әкеп соғады немесе кез-келген қолданылатын жергілікті, ұлттық немесе халықаралық заңнама бойынша қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын мінез-құлықты ынталандыратын кез-келген материалдарды орналастыру немесе беру; қызметті заңды мақсаттардан басқа мақсаттарда пайдалану [17]. Мұндай талаптар көптеген сенімді VPN қызметтерінде қарастырылған.

Жоғарыда айтылғанға сәйкес, VPN қызметтерін пайдалану мен пайдалануды реттеу автоматты түрде және табиғи түрде ел ішінде де, әзірлеушілердің өздерімен де жүзеге асырылады. Әзірлеушілер, бизнес субъектілері бола отырып, өз беделінің тазалығын сақтайды. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, VPN қызметтері заңсыз қызметті жүзеге асыру үшін құрылмаған. Сондықтан сервистердің жұмысын шектеудің артық рәсімдерін құру Қазақстан өзін құқықтық мемлекет ретінде жариялаған кезде әлемдік аренадағы беделіне теріс әсер етуі мүмкін. Бұл БҰҰ азаматтардың Интернетке қол жеткізу құқығы

шектеулі елдерді халықаралық адам құқықтары құқығына сәйкес Интернетке, телекоммуникацияларға және әлеуметтік желілерге қатысты шектеулерді тез арада алып тастауға шақыратынымен дәлелденеді [18].

Қорытынды

Виртуалды жеке желі интернеттегі пайдаланушылардың цифрлық әрекеттерінің анонимділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. VPN белсенді күйде болған кезде, пайдаланушының әрекеттері шифрланған және IP мекен-жайы сенімді түрде жасырылған. Сондықтан үкіметке VPN қызметтерін пайдаланушылардың әрекеттерін бақылау және қадағалау қиын. Осыған қарамастан, виртуалды жеке желі қызметтерінің артықшылықтары көп. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, VPN қызметтерін әзірлеушілер өздерінің беделі үшін «жаны ашиды» және халықаралық нормалар аясында пайдаланушылар үшін белгілі бір міндеттерді қарастырады. Қалай болғанда да, әлемде құпиялылық пен анонимділіктің ақылға қонымды дәрежесі бар. Әрине, егер жосықсыз қолданушы ұсынылған қызметтерді теріс пайдаланса, онда оның деректері тиісті құқық қорғау органдарына берілуі мүмкін. Мақалада талқыланған заң жобасы сарапшылар тарапынан қатаң сынға ұшырағанына, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптамадан өтпегеніне қарамастан, бұл үкіметтің Қазақстандағы VPN-сервистердің қызметі мен пайдаланылуын шектеудің соңғы әрекеті емес деп ойлаймыз. Сондықтан, мақала авторы осы кезеңде VPN-сервистердің жұмысын шектеу арқылы Интернет желісіне қол жеткізуді қатаң реттеу әрекеттерін қабылдау қате әрекет болады және де, заң жобасында пайдаланылған нормалар тұжырымын ескере отырып, азаматтар тарапынан ел үкіметіне деген сенім кредитінің төмендеуіне алып келуі мүмкін деп санайды. Мақаланың негізгі бөлігінде көрсетілгендей, бұл дәлел негізінен қазақстандықтардың ажырамас құқығын – Интернет желісіне қол жеткізу – іске асыру үшін VPN-сервисті пайдаланатындығымен расталады. Цифрландыру және жаһандық ақпараттандыру дәуірінде, сондай-ақ ақпараттық қақтығыстар кезінде интернетке қол жеткізу адамның әлеуметтік өмірінің маңызды бөлігі болып табылады. Адам интернет-ресурстарға байланатын кезеңде дәл осы VPN-сервистер Интернет желісіне қол жеткізу құқығын іске асырудың негізгі құралы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Что такое виртуальная частная сеть VPN? URL: <https://spy-soft.net/chto-takoe-virtualnaya-chastnaya-set-vpn/> (өтініш берген күні: 17.01.2022 г.).
2. Всеобщая декларация прав человека, принятая резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 09.12.2021 г.).
3. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue // Human Rights Council, seventeenth session, A/HRC/17/27, 16 May 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
4. Timothy Shim, «Are VPNs Legal? 10 Countries That Ban the Usage of VPN», URL: <https://www.webhostingsecretrevealed.net/blog/security/are-vpns-legal/> (өтініш берген күні: 14.12.2021 г.).
5. Timothy Shim, «The Best VPN Services: 10 Top VPNs Compared», URL: <https://www.webhostingsecretrevealed.net/blog/web-tools/best-vpn/#choose> (өтініш берген күні: 23.01.2022 г.).
6. Simon Migliano, «VPN Demand Surges Around the World», URL: <https://www.top10vpn.com/research/vpn-demand-statistics/> (өтініш берген күні: 23.01.2022 г.).
7. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, David Kaye // Human Rights Council, twenty-ninth session, A/HRC/29/32, 22 May 2015. URL: <https://ru.scribd.com/doc/266938105/A-HRC-29-32-AEV> (өтініш берген күні: 20.01.2022 г.).
8. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ «Ақпараттандыру туралы» Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> (өтініш берген күні: 04.12.2021 г.).
9. «МИК РК не будет наказывать интернет-ресурсы за анонимные комментарии до конца марта», URL: <https://informburo.kz/novosti/v-mik-rk-rasskazali-kogda-nachnut>

- [nakazyvat-internet-resursy-za-anonimnye-komentarii.html](#) (өтініш берген күні: 04.12.2021 г.).
10. Қазақстан Республикасының Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2018 жылғы 16 наурыздағы № 44/НҚ «Электрондық ақпараттық ресурстарды сақтаудың бірыңғай ұлттық резервтік платформасының жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016857> (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
 11. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің 2018 жылғы 24 қыркүйектегі № 670 «"Бір терезе" қағидаты бойынша құрылыс жобаларына кешенді ведомстводан тыс сараптама жүргізуді ұйымдастыру үшін портал мен ақпараттық жүйелерді жүргізу қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы// «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017533> (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
 12. Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі N 567 «Байланыс туралы» Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000567_#z0 (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
 13. Информация по вопросу Специального докладчика ООН по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Давида Кайе, URL: [KAZA-FOE.pdf \(ohchr.org\)](#) (өтініш берген күні: 20.01.2022 г.).
 14. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне инновацияларды ынталандыру, цифрландыруды дамыту және ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы // «Электрондық үкімет» порталы, URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=8062189> (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
 15. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне инновацияларды ынталандыру, цифрландыруды дамыту және ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына досье // «ПАРАГРАФ» ақпараттық жүйесі, URL:

- https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36952240&pos=0;0#pos=0;0 (өтініш берген күні: 09.12.2021 г.).
16. Timothy Shim, «Are VPNs Legal? 10 Countries That Ban the Usage of VPN», URL: <https://www.webhostingsecretrevealed.net/blog/security/are-vpns-legal/> (өтініш берген күні: 14.12.2021 г.).
17. «Thunder VPN» Usage Policy, Signal Lab, URL: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.fast.free.unblock.thunder.vpn&hl=ru&gl=US> (өтініш берген күні: 14.12.2021 г.).
18. Доклад Совета по правам человека, двадцать девятая сессия, 12 февраля 2021 года, № А/76/53, URL: <https://undocs.org/ru/A/76/53> (өтініш берген күні: 14.12.2021 г.).